

معرفی محرق القلوب و الأکباد و احوال و آثار نویسنده آن

مهدی عسگری^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۳/۱۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۲/۰۲

چکیده

بیان مصائب ائمه اطهار علیهم السلام از قرون اولیه تاکنون همواره مورد توجه عالمان شیعه بوده است. برخی از علما با نوشتن کتاب‌هایی سعی در بیان مصائب ائمه اطهار داشته‌اند. کتاب‌های بسیاری همچون *الإرشاد* شیخ مفید، *اللهوف* سید بن طاووس، *تسلیة المجالس* محمد بن اُبی طالب و کتاب‌های دیگر در قرن‌های گوناگون در این موضوع به نگارش درآمده‌اند. در کنار نویسندگان نامدار شیعی برخی از نویسندگان گمنام یا کمتر شناخته شده نیز درباره مصائب ائمه معصومین علیهم السلام دست به نگارش زدند. یکی از این علما، فیلسوف عصر صفوی علیقلی بن قرچغای خان است که برای مصائب پنج تن آل عبا کتاب *محرق القلوب و الأکباد* را نوشته است. این کتاب مستند است و مؤلف سعی بر آن داشته تا تمامی مصادر مطالب خود را بیان کند هرچند برخی از مطالب آن

---

۱. دانشجوی دکتری فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه ادیان و مذاهب قم. mehdiaskari1371@gmail.com

چندان معتبر نیست. موضوع اصلی این مقاله بیان احوال و آثار این فیلسوف و معرفی کتاب *محرق القلوب و الأكباد* است. **کلیدواژه‌ها:** تاریخ نگاری دوره صفویه، سیره معصومین علیهم‌السلام، علیقلی بن قرچغای خان، *محرق القلوب و الأكباد*.

مقدمه

اصفهان عصر صفوی، خاستگاه علمای بزرگی همچون ملامحمدتقی مجلسی، ملامحمدباقر مجلسی، شیخ بهایی، میرداماد، ملاصدرا، ملارجبعلی و مانند اینها بوده است. در عصر صفوی فیلسوفان، محدثان، فقها و دیگر علمای مسلمان در اصفهان گرد هم آمدند و نهضت علمی را رقم زدند و هر کدام در رشته خود سرآمد بوده‌اند. در این میان فلسفه نیز آوازه بسیار زیادی داشته و فیلسوفان بزرگی همچون میرفندرسکی، میرداماد، ملاصدرا و ملارجبعلی تبریزی در آن زمانه تدریس می‌کرده‌اند. مدرسه ملارجبعلی تبریزی از مدارس فلسفی بوده که کمتر به آن پرداخته شده است. در میان شاگردان تبریزی، علیقلی بن قرچغای خان را می‌توان دید که آثار مهمی را در زمینه‌های مختلف از جمله تفسیر قرآن، شرح حدیث، مقتل، فلسفه و تصوف و عرفان نوشته است. هرچند شهرت علیقلی بن قرچغای خان به فلسفه و تصوف است، اما در میان آثار او کارهایی درباره قرآن و حدیث نیز دیده می‌شود. در میان آثار وی کتاب *محرق القلوب و الأكباد* به بیان مصائب پنج تن آل عبا می‌پردازد. موضوع اصلی این نوشتار معرفی این کتاب و نیز احوال و آثار علیقلی بن قرچغای خان است.

پیشینه پژوهش

محرق القلوب و الأكباد تا به حال به صورت مخطوطه باقی مانده بود که نگارنده این سطور به تصحیح و تحقیق آن همت گماشته و در آینده نه چندان دور توسط عتبه عباسیه منتشر خواهد شد. مراجعه این کتاب توسط شیخ قیس بهجت العطار صورت گرفته است. ذکر این نکته ضروری است که نگارنده پیش از این به صورت مفصل در مقدمه همین کتاب احوال و آثار قرچغای خان را به صورت مفصل معرفی کرده است و

آنچه در اینجا بیان می‌کند مختصر آن چیزی است که در مقدمه آمده است. البته نگارنده مقاله‌ای نیز تحت عنوان «معرفی شوقنامه عباسی و معرفی احوال و آثار مؤلف آن» نیز در دست انتشار دارد که در آن نیز مختصری به احوال و آثار قرچغای خان اشاره شده است.

زندگی‌نامه قرچغای خان

از زندگانی علیقلی بن قرچغای خان اطلاعات چندانی وجود ندارد و سال وفات وی مشخص نیست. درباره سال تولد او مهمترین منبع ما آثار خود اوست. وی در کتاب *احیای حکمت* می‌نویسد: «اما حقیقت و ماهیت نور و شعاع بصری موجود به وجود خاص که موضوع علم مناظر و مریاست تا حال تحریر که عمرم به شصت و شش سال رسیده است، در کتب حکمای متقدمین و متأخرین ندیده‌ام» (قرچغای خان، ۱۳۷۷: ۱/۵۲۹). در جای دیگر می‌نویسد: «و چه آسان شد دفع آن شکوک و شبهات قویه عظیمه که علما و حکما را به حیرت انداخته و از زمان قدیم تا عصر ما که هزار و نود و یک از هجرت گذشته است، کسی دفع آنها را چنان که باید نکرده است» (همان، ۲/۱۶۸). در عبارت دوم تحریر کتاب در سال ۱۰۹۱ است و در عبارت اول به سن خودش که ۶۶ سال است اشاره کرده است، از این رو می‌توان گفت که تاریخ تولد وی می‌بایست ۱۰۲۵ باشد. سید حسن امین (۱۴۰۸: ۷/۱۷۷) سال تولد او را ۱۰۲۰ ذکر کرده است؛ با توجه به نقلی که از کتاب مؤلف آورده شد، این قول محل تأمل است.

نام وی را در منابع به صورت‌های مختلف ثبت کرده‌اند: «الشیخ علیقلی خان بن الأمير قرچغای خان التركمانی الاصفهانی القزوينی» (امین، ۱۴۰۸: ۷/۱۷۷)؛ «علیقلی بن قرجه‌غای خان الخلیجالی» (امین، ۱۴۰۳: ۸/۲۶۸)؛ «علیقلی بن قرچغای خان» (آقابزرگ، ۱۴۰۳: ۷/۱۵۴)؛ «علی‌نقی بن قرچغای» (آقابزرگ، ۱۴۰۳: ۲۳/۵۳). گویا در مورد اخیر اشتباهی رخ داده است؛ زیرا در موارد دیگر آقابزرگ اسم ایشان را «علیقلی بن قرچغای خان» یا «علیقلی بن قرچغای خان» ثبت کرده است. نصرآبادی (۱۳۱۷: ۳۱) اسم او را علیقلی بیگ ثبت کرده و می‌گوید که وی متولی قم بوده است.

پدر علیقلی بن قرچغای خان از اُمراء سلطان شاه عباس اول بوده است. از فرزندان او مهدی قلی خان را می‌شناسیم که مدرسه خان در قم را بنا نهاد و امروزه به مدرسه آیت‌الله بروجردی معروف است. برادر علیقلی، منوچهرخان بن قرچغای خان مدتی حاکم مشهد، درون و خبوشان بوده است. منوچهرخان نزد مولانا محمدتقی مجلسی کتاب *من لا یحضر الفقیه* را درس گرفته بود. علیقلی به غیر از منوچهرخان، یک برادر دیگر به نام محمدعلی بن قرچغای خان نیز داشته که فرزند او محمدکاظم رساله *سبعة سماویة* را کتابت کرده است (آقابزرگ، ۱۴۳۰: ۸/۴۱۰).

قرچغای خان در آثارش تنها از ملارجبعلی تبریزی به عنوان استاد خود یاد می‌کند. وی در *درحیای حکمت* در بحث از «موضوع» می‌نویسد: «... لهذا ما رسم موضوع را از استاد خود زبده العارفین مولانا رجبعلی. قدس سره. اقتباس کرده...» (قرچغای خان، ۱۳۷۷: ۱۷۰/۱) و در بحث از مجعول و موجود بودن تمامی ممکنات نیز مولارجبعلی را با تعبیر «استاد ما» یاد می‌کند (قرچغای خان، ۱۳۷۷: ۲/۴۴۲). اما عده‌ای از محققان (امین، ۱۴۰۳: ۸/۳۰۲؛ آقابزرگ، ۱۴۳۰: ۸/۲۶۶)، ملاشمس گیلانی و محقق خوانساری را نیز از استادان او ذکر کرده‌اند. وی در فقه و حدیث نزد مجلسی اول (محمدتقی مجلسی) درس خوانده است (امین، ۱۴۰۸: ۷/۱۷۷).

آثار علمی قرچغای خان

الف) قرچغای خان آثار بسیاری در علوم و معارف اسلامی تألیف کرده است که در ادامه به معرفی آن‌ها اشاره خواهد شد.

۱- *زبور العارفین و براق العاشقین*: قرچغای خان غرض از نوشتن این رساله را «أولاً التشویق التام والعشق الكامل، ثمّ الحركة التي تنبعث من الشوق التام، ثمّ الاتصال بالمشتاق إليه الحقیقی تعالی وتقدّس» می‌داند (قرچغای خان، ۱۳۸۲: ۱۱۸). این کتاب در یک مقدمه، چهار زبور و یک خاتمه نوشته شده است. این رساله توسط آقای علی اوسط عبدالعلی‌زاده (ناطقی) تصحیح و در دفتر یازدهم کتاب حدیث شیعه در صفحات ۱۰۷ تا ۲۸۶ منتشر شده است.

۲- *مزامیر العاشقین*: قرچغای خان در آغاز این رساله می نویسد: «وبعد، يقول الحقیق الفقیرالله الحنان المنان علیقلی بن قرچغای خان هذه زبدة من کتاب زبورالعارفین... ورتبه علی مقدمه وثلاثة أبواب وفصول وسمیته بمزامیر العاشقین...». این کتاب خلاصه ای از *زبورالعارفین* است. این رساله به زبان عربی است و از آن دو نسخه در کتابخانه مجلس به شماره ۵۹۳۶ و کتابخانه مدرسه سپهسالار به شماره ۶۵۶۷ موجود است.

۳- *ضیاء العابدین*: این رساله به زبان عربی درباره دعا و مشتمل بر یک مقدمه، سه لمعه و یک خاتمه است. «مقدمه، فی البحث علی الدعاء وآدابه؛ لمعة الأولى، عبادات الأيام؛ لمعة الثانية، عبادات الشهور؛ لمعة الثالثة، عبادات السنین؛ خاتمة، فی المناجاة الشریفة والدعوات اللطیفة والأحراز الحفیظة» (درایتی، ۱۳۹۰: ۲۱ / ۱۰۱۹). از این رساله یک نسخه به خط مؤلف در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی به شماره ۶۶۰۲ موجود است.

۴- *الأربعون حدیثاً*: همانطور که از نام رساله پیداست، مضمون آن شرح چهل حدیث است. نسخه ای از این رساله در دانشکده الهیات دانشگاه تهران به شماره ۱۳۶/۱ و نسخه دیگر در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی به شماره ۱۷۵۲۷/۱ موجود است. نیز نسخه ای ناقص از این رساله در کتابخانه مدرسه سپهسالار به شماره ۵۲۶۷ نگهداری می شود.

۵- *خزائن جواهر القرآن*: این کتاب در تفسیر قرآن است. در *خزائن جواهر القرآن* روایات و آیات با نظر فلاسفه تطبیق داده شده است (صدر، ۱۴۲۹: ۴ / ۱۶۶). از این رساله هشت نسخه موجود است که تمام نسخه ها کامل نیستند و هر کدام به تناسب بخشی از تفسیر را در برمی گیرند. نسخه های موجود در کتابخانه دانشگاه تهران (شماره ۱/۱۸۱۸)؛ کتابخانه معصومیّه (شماره ۵۸۹۹)؛ کتابخانه وزیری یزد (شماره ۴۱۵۶)؛ کتابخانه مجلس (شماره ۱۳ / ۱۴۲۲۵)؛ کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی (شماره ۱۳۰۲۵، ۹۱۳۹، ۵۷۰۹، ۱۲۹۶) نگهداری می شوند.

۶- *شرح اثولوجیا (آقابزرگ، ۱۴۰۳: ۱۳ / ۶۳)*.

۷- *احیاء الحکمة (احیای حکمت)*: این کتاب به زبان فارسی و در دو بخش طبیعیات و الهیات نوشته شده است. این کتاب را می‌توان آینه تمام نمای آرای قرچغای خان در مسائل طبیعی و الهی دانست. *احیای حکمت* توسط فاطمه فنا در سال ۱۳۷۷ تصحیح و در دو جلد (طبیعیات و الهیات) توسط انتشارات میراث مکتوب منتشر شد.

۸- *تعلیقہ بر اشارات*: از این رساله که به زبان فارسی نگارش شده تنها دو برگ باقی مانده است که نسخه آن در کتابخانه ملک به شماره ۶۳۵۳/۱ موجود است.

۹- *مرآة المثل*: این رساله به زبان فارسی و درباه مثل عقلیه است. از این رساله یک نسخه به خط مؤلف در کتابخانه دانشگاه تهران به شماره ۷۴۳۱/۲ موجود است. لازم به ذکر است که نام این رساله هم برخلاف اصطلاح رایج میان حکما و هم برخلاف لغت عرب است. از این رو معنای محصلی نمی‌دهد.

۱۰- *علم اجمالی و تفصیلی واجب تعالی شأنه و عقول قادسه و نفوس ناطقه فلکیه و انسانیه*: این رساله مشتمل بر ۹ مقاله است که توسط دکتر محمد اکوان در سال ۱۳۷۹ تصحیح و توسط انتشارات نور الثقلین منتشر شده است.

۱۱- *وحدت هویت و شیئیت حقه*: از این رساله که به زبان فارسی نگارش شده، یک نسخه به خط مؤلف در کتابخانه دانشگاه تهران به شماره ۷۴۳۱/۳ موجود است.

۱۲- *فرقان الرأیین و تبیان الحکمتین فی الفرق بین حکمة القدماء مثل أرسطاطاليس وأفلاطون والمتأخرین مثل الفارابی والشیخ الرئیس والمیرالدماذ: در این رساله قرچغای خان به ۲۴ مسئله اختلافی بین حکما اشاره کرده است (امین، ۱۴۰۳: ۸/ ۳۰۲).*

۱۳- *آغاز و انجام قدسی*: از این رساله به زبان فارسی، یک نسخه به خط مؤلف در کتابخانه دانشگاه تهران به شماره ۷۴۳۱/۴ موجود است.

۱۴- *مرآت جنت و نار*: یک نسخه در کتابخانه مجلس به شماره ۹۲۳۳ و نسخه دیگر در کتابخانه آیت الله گلپایگانی به شماره ۵۰۴۳. ۲۳/۱۳۳، به زبان فارسی موجود است.

۱۵- *مرآة الوجود و الماهیة*: از این رساله یک نسخه به خط مؤلف در کتابخانه دانشگاه تهران به شماره ۳۲۳۵/۲ موجود است. زبان رساله فارسی است.

۱۶- تنقیحات (آقابزرگ، ۱۴۰۳: ۴ / ۴۶۸).

۱۷- تمهیدات / تمهیدات فی الفلسفة (آقابزرگ، ۱۴۰۳: ۴ / ۴۳۴-۴۳۵).

۱۸- حدودات و قانونات: نسخه‌ای از این رساله به زبان فارسی به خط مؤلف در

کتابخانه دانشگاه تهران به شماره ۷۴۳۱/۱ موجود است.

۱۹- آینه جهان‌نما: نام این اثر صرفاً در رساله آغاز و انجام قدسی آمده است که قرچغای خان در آنجا چنین می‌نویسد: «در بیان صدور موجودات از باری -جلّ شأنه و عظم سلطانه - و بیان حقیقت عالم منتظم جملی. به عنوان اجمال گوئیم: در کتاب آینه جهان‌نما گفته‌ایم که حضرت باری -جلّ شأنه - اوّل چیزی که ایجاد کرد، نور شعشعانی مطلق و حجاب اقرب و اعظم یعنی عقل کلّ را ایجاد کرده...».

۲۰- منطق: آقابزرگ (۱۴۳۰: ۸ / ۴۱۰) احتمال داده که شاید این کتاب بخش اول / حیای حکمت باشد. از این رساله دو نسخه به زبان فارسی در کتابخانه سیدمهدی لاجوردی (در قم) به شماره ۱۶ و کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۱۱۲۰ موجود است.

۲۱- سبعة سماویة / تعلیقات: این رساله در کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۱۹۶۲۹ و ۷۲۵/۲ موجود است.

۲۲- رساله در معرفت و نورانیت محمد صلی الله علیه و آله و علی علیه السلام / رساله ایمان و کفر: نسخه این رساله به زبان فارسی، در دانشکده الهیات دانشگاه تهران به شماره ۱۳۶/۲ موجود است.

۲۳- فرشتگان و ملائکه: این رساله از آغاز و انجام افتادگی دارد. از این رساله یک نسخه به خط مؤلف در کتابخانه دانشگاه تهران به شماره ۷۴۳۱/۶ موجود است. زبان رساله فارسی است.

۲۴- منتخب جاویدان خرد: رساله مختصری در سه بند عربی و خلاصه‌ای از جاویدان خرد گنجور پسر اسفندیار ساخته مسکویه رازی است. از این رساله یک نسخه به خط مؤلف در کتابخانه دانشگاه تهران به شماره ۷۴۳۱/۵ موجود است.

۲۵- کمال محمدی: آقابزرگ در کتابش (۱۴۰۳: ۱۸ / ۱۳۷) به این رساله اشاره کرده و نوشته است که صاحب ریاض نیز به این کتاب اشاره کرده است. با واکاوی ریاض العلماء

این مورد ثابت نشد، از این رو می‌توان گفت در قلم آقابزرگ سهوی رخ داده است. اما خود قرچغای خان در *مرآة المثل* به این رساله اشاره کرده است. از این رو این رساله از جمله آثار خود قرچغای خان است.

۲۶- رساله *سعدیة فی تهافت الصوفیة*: قرچغای خان به این رساله در آخر رساله *وحدت هویت و شیئیت* حقه اشاره کرده است.

۲۷- *الإیمان الکامل* (آقابزرگ، ۱۴۰۳: ۲/۵۱۴).

۲۸- *شوقنامه عباسی*: نسخه منحصر به فرد *شوقنامه عباسی* در کتابخانه و موزه ملی ملک به شماره ۴۰۹۷/۵ نگهداری می‌شود.

ب) برخی از آثار نیز به علیقلی بن قرچغای خان منتسب است که انتساب آنها به وی قطعی نیست:

۱- *دیوان شعر* (آقابزرگ، ۱۴۰۳: ۹/بخش ۳، ۷۶۱).

۲- *نزهة الزاهدین و تحفة العابدین* (آقابزرگ، ۱۴۰۳: ۲۴/۱۱۷-۱۱۸).

۳- *مرآة الإخوان فی الله*: در فهرستواره کتاب‌های فارسی این رساله از آن قرچغای خان دانسته شده است (منزوی، ۱۳۸۲: ۶/۶۰۲)، از این رساله یک نسخه در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی به شماره ۹۵۹۱/۳ موجود است.

۴- *رسالة فی العلم*: این کتاب با تردید به قرچغای خان نسبت داده شده است (دانش پژوه، ۱۳۳۹: ۸/۴۱۱) از این رساله یک نسخه به زبان فارسی در کتابخانه دانشگاه تهران به شماره ۱۸۱۸/۳ موجود است.

۵- *صلوات*: در این رساله یک صفحه‌ای بر پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه اطهار علیهم السلام صلوات فرستاده شده است. بالا و پایین این رساله از بین رفته است (درایتی، ۱۳۹۰: ۲۱/۸۱۴).

۶- *الوجود*: از این رساله یک نسخه به زبان فارسی در کتابخانه مجلس به شماره ۱۰۱۲۴/۱۳ موجود است.

معرفی محرق القلوب و الأكباد

در میان آثار قرچغای خان کتاب *محررق القلوب و الأكباد* جایگاه ویژه‌ای دارد. در ادامه به هدف تألیف، معرفی ساختار، منابع و روش مؤلف در تألیف کتاب اشاره خواهد شد.

هدف از تألیف کتاب

علیقلی بن قرچغای خان هدف از تألیف این کتاب را اینگونه بیان می‌کند: «يقول الفقير الحقير المحتاج إلى الملك المئان، عليقلی بن قرچغای خان: إني لما رأيت الأحاديث الشريفة الواردة على الترغيب، للحنن والبكاء والنحيب، على مصائب أئمتنا وساداتنا صلوات الله وسلامه عليهم أجمعين، وازدياد العطيات والكرامات لعاملها، ورأيت الكتب المصنفة فيها أن بعضها موضوعة وبعضها مختلطة بالقصص الطويلة المخلة لحرقة القلب وإراقة الدموع. أردت أن أصنف كتاباً مشتملاً على الأحاديث الشريفة المحرقة للقلوب، والأخبار المبكية للعيون...». وی در ادامه بیان می‌کند: «ولما كان غرضنا في هذا الكتاب الحزن والبكاء والنحيب على مصائب أئمتنا صلوات الله عليهم أجمعين، فلذلك لم نطوّل القصة لئلا يفوت الغرض، بل نختصرها على قدر الضرورة، ونبسط القول في الأقوال التي تحرق قلوبنا، وتشوي أكبادنا، وتبكي عيوننا، وتقرح أجفاننا، وتقلع عروق آمالنا عن عالم الحس وإقليم الدنيا» (قرچغای خان، گ ۱ الف. ۱ ب).

شرط ماتم و عزاء و کتاب‌هایی که علیقلی بن قرچغای خان از آنها استفاده کرده آنچنان برای وی اهمیت داشته است که در ابتدای مجلس پنجم دوباره براین مطالب تأکید می‌کند: «اعلم يا أخى، أنه لما كان غرضنا في هذا الكتاب الحزن والبكاء والنحيب على مصائب أئمتنا وساداتنا . سلام الله عليهم أجمعين . فلذلك لم نطوّل القصة لئلا يفوت الغرض كما شرطنا في أول الكتاب؛ بل نختصرها من الكتب المعتمدة التي ذكرناها في أول الكتاب على قدر الضرورة ونبسط القول في الأقوال التي تحرق قلوبنا وتشوي أكبادنا وتبكي أعيننا وتقرح أجفاننا إن شاء الله».

با توجه به آنچه که علیقلی بن قرچغای خان درباره هدف خود از تألیف این کتاب

بیان می‌کند، محرق القلوب و الأكباد را باید کتابی برای اشک، آه و ماتم دانست و نباید از آن انتظار دقت‌های عمیق تاریخی و حدیثی را داشت. البته وی هدف دیگری را نیز برای تألیف این کتاب بیان می‌کند و آن اینکه کتاب‌هایی در زمان او وجود داشته‌اند که احادیث موضوع و داستان‌های طولانی در آنها بوده که سبب آن می‌شده که اشک و آه و ماتم جاری نشوند، از این روی با مراجعه به مصادری که در ادامه از آنها نام برده خواهد شد، مطالبی را درباره پنج‌تن آل عبا بیان می‌کند که آه و ماتم و اشک حاصل آن باشد.

ساختار کتاب

کتاب محرق القلوب و الأكباد در یک مقدمه و پنج مجلس نوشته شده است که مجلس پنجم به شش فصل تقسیم می‌شود. علیقلی بن قرچغای خان در ابتدای کتاب می‌نویسد: «ورثته علی مقدمة وخمسة مجالس وخاتمة، وسَمَّيته ب«محرق القلوب و الأكباد»، تقرَّبًا لنبيِّنا وأئمتنا في يوم المعاد.» (قرچغای خان، نسخه خطی، گ ۳ الف). اما در کتاب خاتمه ذکر نشده است و بعد از فصل ششم از مجلس پنجم کتاب تمام می‌شود.

مجالس پنج‌گانه کتاب عبارتند از: «المجلس الأول: في ذكر وفاة سيد المرسلين وخاتم النبيين محمد المصطفى ﷺ»؛ «المجلس الثاني: في ذكر وفاة سيدة نساء العالمين من الأولين والآخرين»؛ «المجلس الثالث: في ذكر وفاة سيد الوصيين وخاتم الوليين أمير المؤمنين ﷺ»؛ «المجلس الرابع: في ذكر وفاة سيد شباب أهل الجنة حسن بن علي ﷺ»؛ «المجلس الخامس: في ذكروفات سيد الشهداء ﷺ الأولين والآخرين حسين بن علي بعد جدّه وأبيه خاتم النبيين وخاتم الوصيين صلوات الله عليهم أجمعين».

با توجه به مجالسی که ذکر شد، مشخص می‌شود که محرق القلوب و الأكباد در اصل مصائب پنج‌تن آل عبا است. از میان مجالس پنج‌گانه، مجلس مربوط به امام حسن مجتبیٰ ﷺ بسیار مختصر و مجلس مربوط به امام حسین ﷺ مبسوط‌ترین مجلس مقتل است. در مجلس پنجم در پنج فصل به شهادت امام حسین ﷺ و وقایع بعد از ایشان پرداخته می‌شود و فصل ششم درباره دو طفلان مسلم است. شاید منظور علیقلی بن

قرچغای خان در ابتدای کتاب از «خاتمه» همین بخش باشد. نکته اینکه در ترتیب مجالس، ذکر عصمت الله الکبری علیه السلام قبل از امیرالمؤمنین علیه السلام آمده که این خود نشان ارادت این فیلسوف به ساحت مقدس حضرت صدیقه طاهره علیها السلام است.

امام حسین علیه السلام نقطه ثقل محرق القلوب

همانطور که ذکر شد محرق القلوب پنج مجلس دارد که مجلس پنجم آن درباره امام حسین علیه السلام است. در ذیل مجلس پنجم، شش فصل مورد بررسی قرار می گیرند که عبارتند از: «الفصل الأول: فی ذکر الأحوال التي كانت بسبب ارتحاله من المدينة الشريفة إلى مكة المعظمة»، قرچغای خان برای این فصل نامی معین نکرده است، اما از توضیحاتی که در ابتدای مجلس پنجم می دهد مشخص می شود که نام این فصل همان است که گذشت؛ «الفصل الثاني: فی ذکر الأحوال التي كانت بسبب إرساله مسلم بن عقيل إلى الكوفة وارتحاله من مكة إلى الكوفة»؛ «الفصل الثالث: فی ذكر الأحوال التي وقعت على سيد الشهداء علیه السلام فی ما بين مكة والكربلاء»، در نسخه عنوان «المجلس الثالث» است که گویا نادرست است و باید عنوان «الفصل» نوشته می شد؛ «الفصل الرابع: فی ذكر الأحوال التي وقعت على الحسين علیه السلام وأصحابه فی الكربلاء»؛ «الفصل الخامس فی ذكر الأحوال التي وقعت على ابنه زين العابدين وبناته وأخواته وأهل بيته بعد شهادته»؛ «الفصل السادس: فی ذكر الأحوال التي على ابني الصغيرين لمسلم بن عقيل فی الكوفة بعد شهادة الحسين علیه السلام والمسلم». اختصاص دادن فصلی مستقل به دو طفلان حضرت مسلم از نکات حائز اهمیت کتاب است چرا که در دیگر کتاب های مرتبط با مصائب امام حسین علیه السلام به آن توجه کمتری شده است.

بیشتر حجم کتاب به ذکر مصائب امام حسین علیه السلام اختصاص داده شده است. در میان فصول پنج گانه که مجلس پنجم مختص به امام حسین علیه السلام است، در فصل چهارم نیز به وقایع کربلا به خصوص روز عاشورا پرداخته شده است. در ادامه به نقل برخی از مطالبی که مولف در مصیبت سیدالشهداء علیه السلام در این فصل آورده است، اشاره خواهد شد. علیقلی بن قرچغای خان به نقل از لهوف سید بن طاووس درباره رسیدن امام

حسین علیه السلام به کربلا می نویسد: «إلى أن قال: قال الحسين عليه السلام: «أ هذه كربلاء؟» فقالوا: نعم! يا ابن رسول الله، فقال: «هذا موضع كرب وبلاء، هنا مناخ ركابنا، ومحط رحالنا، ومقتل رجالنا، ومسفك دمائنا». در ادامه به گفت وگوهای امام حسین علیه السلام و سپاهیان مقابل او به خصوص عمر بن سعد و شمر و امام حسین علیه السلام و یاران شان پرداخته است.

علیقلی بن قرقغای خان به ذکر جنگ بیشتر اصحاب حضرت اشاره می کند تا آنجا که به ذکر جنگیدن حضرت علی اکبر علیه السلام می رسد. وی به نقل از بحار الأنوار می نویسد: «ثم حمل علی بن الحسين عليه السلام علی القوم، فلم یزل یقاتل حتی ضجَّ الناس من كثرة من قتل منهم، وروی أنه قتل علی عطشه مائة وعشرين رجلاً ثم رجع إلى أبيه قد أصابته جراحات كثيرة. فقال: يا أبة، العطش قد قتلنی وثقل الحديد أجهدنی فهل إلى شربة من ماء سبیل أتقوی بها أقوم علی الأعداء؟ فبکی الحسين عليه السلام فقال: «يا بنی، یعز علی محمد وعلی علی وعلی أن تدعوهم فلا یجیبوک، وتستغیث بهم فلا یغیثوک یا بنی، هات لسانک»، فأخذ بلسانه فمصّه ودفع إليه خاتمه وقال: «امسکه فی فیک وارجع إلى قتال عدوک فإنی أرجوا أنك لا تمسی حتی یسفیک جدک بکأسه الأوفی شربة لا تطمأ بعدها أبداً». فرجع علیه الرضوان الله إلى القتال، فلم یزل یقاتل حتی قتل تمام المأتین ثم ضربه منقذ بن مرة العبدی علی مفرق رأسه ضربة صرعة وضربه الناس بأسیافهم ثم اعتنق فرسه فاحتمله الفرس إلى عسکر الأعداء فقطعوه إرباً إرباً». در ادامه به نقل از شیخ مفید می نویسد: «قال المفید: ثم التفت الحسين عليه السلام عن یمنه فلم یرأحداً فخرج علی ابن الحسين عليه السلام وكان مریضاً لا یقدر أن یقل بسیفه وأم کلثوم تنادی خلفه: یا بنی، ارجع. فقال: «یا عمته، ذرینی أقاتل بین یدی ابن رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم»، فقال الحسين: «یا أم کلثوم، خذیه لئلا تبقی الأرض خالیة عن نسل آل محمد». ولما فجع الحسين بأهل بیته وولده ولم یبق غیره وغیر النساء والذراری نادى: «هل من ذاب یذب عن حرم رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم؟»، هل من موحد یخاف الله فینا؟، هل من مغيث یرجو الله فی إعانتنا؟»، وارتفعت أصوات النساء بالعویل فتقدم إلى باب الخیمة فقال: «ناولونی علیاً ابنی الطفل حتی أودعه» فناولوه الصبی.

در آخر در ذکر شهادت حضرت به نقل از مناقب شهر آشوب می نویسد: «فغضب شمر وجلس علی صدر الحسين عليه السلام وقبض علی لحيته وهم بقتله فضحك الحسين عليه السلام وقال:

«أقتلني ولا تعلم من أنا؟»، فقال: أعرفك حق المعرفة أمك فاطمة بنت محمد وأبوك علي المرتضى وجدك محمد المصطفى وخصمك الإله العلي الأعلى أقتلك ولأبالي. فضربه بسيفه اثنتي عشرة ضربة ثم جزأسه صلوات الله وسلامه ولعن الله قاتله ومقاتله والسائرين إليه بجموعهم».

همانطور که از این عبارات به دست می‌آید، علیقلی بن قرچغای خان به انتخاب درست این روایات از کتاب‌های معروف علمای شیعه توانسته است هدف اصلی کتاب که آه و اشک و ماتم بر مصائب پنج‌تن آل عبا است را محقق کند.

منابع کتاب

علیقلی بن قرچغای خان در سرتاسر کتاب مصادر خود را با ذکر نام کتاب یا با نام مؤلف بیان کرده است. به عبارت دیگر، کل این کتاب فیش‌هایی است که از روی کتاب‌های دیگر نوشته شده و با ترتیب منطقی در کنار هم قرار داده شده‌اند و علیقلی بن قرچغای خان جز در چند مورد (فی‌المثل در مقدمه اول کتاب و مقدمه مجلس پنجم) عباراتی از خود نیآورده است.

منابع او در نقل وقایع و مصائب عبارتند از: ۱. تفسیر قمی ۲. امالی شیخ مفید ۳. کامل الزیارات ۴. امالی شیخ صدوق ۵. مصباح المتعبد و سلاح المتعبد ۶. اقبال الأعمال ۷. ثواب الأعمال و عقاب الأعمال ۸. التهاب نیران الأحران ۹. روضة الواعظین ۱۰. الإرشاد ۱۱. الکافی ۱۲. کشف الغمه ۱۳. نهج البلاغه ۱۴. مناقب آل‌أبی‌طالب ۱۵. مجموعه ورام ۱۶. مشارق أنوار الیقین ۱۷. تفسیر فرآت الکوفی ۱۸. شرح نهج البلاغه ابن‌أبی‌الحدید ۱۹. الاحتجاج ۲۰. امالی شیخ طوسی ۲۱. کفایة الأثر ۲۲. دلائل الإمامة ۲۳. اللهوف ۲۴. الخرائج ۲۵. التفسیر الإمام حسن العسکری ۲۶. تسلیة المجالس ۲۷. بحار الأنوار. در میان عبارات‌ها به فراخور حال و مقام، اشعاری نیز از مثنوی معنوی و عزلیات شمس بیان شده است.

علیقلی بن قرچغای خان از تمامی منابع بالا مطالبی را به فراخور بحث مطرح می‌کند، اما می‌توان گفت که منبع اصلی او، بحار الأنوار مرحوم مجلسی است. به عبارت

دیگر، او به احتمال قوی بیشترین منابع را در دسترس نداشته است و به نقل‌های بحارالأنوار اعتماد کرده است. با تطبیق عبارت‌های نقل شده از کتاب‌ها با روایت بحارالأنوار مشخص شد که در اکثر موارد نقل‌ها شبیه آن چیزی است که در بحارالأنوار نقل شده و نه آنچه که در مصدر اصلی آمده است. از این رو می‌توان گفت که علیقلی بن قرچغای خان در بیشتر موارد از بحارالأنوار استفاده کرده و در نقل نام مصدر اصلی اثر را بیان کرده است.

تمامی منابع محرق القلوب جزیک منبع از بزرگان و عالمان اهل تشیع است و تنها منبع اهل سنت شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید معتزلی است. اکثر منابعی که علیقلی بن قرچغای خان از آنها استفاده کرده، اصالت انتساب آنها به نویسندگان نشان ثابت است، اما برخی از منابع همچون تفسیر قمی و تفسیر امام حسن عسکری علیه السلام در انتساب به نویسندگان نشان تردید جدی وجود دارد. در پایان باید اشاره کرد در منابعی که در محرق القلوب استفاده شده است، بیشتر به کتاب‌های حدیثی اعتماد شده تا کتاب‌های تاریخی.

معرفی نسخه

از کتاب محرق القلوب و الأكباد یک نسخه به شماره ۱۶۴۷۷ در کتابخانه ملی موجود است. بر روی جلد آن نوشته شده: «محرق القلوب و الأكباد نسخه منحصر به فرد». گویا نسخه دیگری از این کتاب موجود نیست. پیش از آغاز نسخه در بالای صفحه نوشته شده است: «... القلوب والأرواح» بخش اول در صحافی از بین رفته است. شاید اسم کاملی برای کتاب باشد اما در متن، علیقلی بن قرچغای خان تصریح دارد که اسم این کتاب «محرق القلوب و الأكباد» است. نسخه تاریخ کتابت ندارد و به دستخط خود مؤلف هم نیست. ناسخ در موارد متعددی اشتباهات نحوی دارد. برای نمونه تطابق فاعل و فعل در تذکیر و تأنیت در بسیاری از موارد اشتباه است یا در ضبط برخی از اسماء سته (أب، أخ، ذو) به نقش آنها در جمله توجه نداشته است. خط نسخه، تحریری است و سطرها در هر برگ کم و زیاد می‌شود. در حاشیه برخی از برگ‌ها یادداشت‌های

تصحیحی آمده و در برخی دیگر از برگ‌ها برای توضیح بیشتر، لغاتی یا عباراتی (به صورت ناقص) با خط دیگری به فارسی ترجمه شده است. البته این حاشیه‌ها عمدتاً اهمیت چندانی نه در لغت و نه در ایضاح روایت ندارند.

نتیجه

محرّق القلوب و الأکباد در مصائب پنج‌تن آل عبا نوشته شده و مؤلف سعی بر آن داشته است تا تمامی آنچه می‌گوید را با کتاب‌های حدیثی عالمان شیعه مستند کند. با این همه برخی مطالب غیرمعتبر نیز در آن راه یافته است. مرجع اصلی علیقلی بن قرقغای خان برای نوشتن این کتاب، بحار الأنوار مجلسی بوده است، البته این بدان معنا نیست که در تمامی موارد به بحار الأنوار اعتماد کرده است اما در بیشتر موارد از این کتاب نقل کرده است. از مجالس پنج‌گانه این کتاب مجلس مربوط به امام حسن علیه السلام مختصرترین و مجلس مربوط به امام حسین علیه السلام مبسوط‌ترین فصل است. هدف نویسنده این کتاب نیز برانگیختن مؤمنان به اشک، آه و ناله در مصائب ائمه علیهم السلام بوده است. از این کتاب تنها یک نسخه باقی مانده که تحت نظر عتبه عباسیه تصحیح شده و به زودی منتشر خواهد شد.

ساء القلوب والارواح
 الحمد لله الذي امتحن اوليائه بالمصائب
 للعضيمة واكرمهم بالعطايا الكريمة والصلوة على النبي
 والتمتحنين واكرم المبتدئين واعظم الصابرين محمد و^{عليه}
 واله الطيبين الطاهرين ثم لا مثل فالا مثل
 من المؤمنين الصادقين قال الله نعم في كتابه الكريم الم
 حسب الناس ان يتركوا ان يقولوا امنا وهم لا يفتنون
 ولقد فتنا الذين من قبلك فليعلمن الله الذين صدقوا
 وليعلمن الكاذبين وقال نعم ارحسبتم ان تدخلوا الجنة
 ولما يعلم الله الذين جاهدوا منكم ويعلم الصابرين **ولبعد**
 يقول الفقيه الحنفى الحاج الى الملك المنان عليقلي بن قس
 حقاى خان لاني لما رايت الاحاديث الشريفة الواردة
 على

عننا فنصلي أربع ركعات فقلت فضلياً ما شئتما إن نفعتما
 للصلاة فضلي العلامان أربع ركعات قال فاي شئ قال لا
 ايضا قال دفعا طرفهما الى السماء قال يا حي يا حكيم احكم بيننا
 وبينه بالحق فقال ابن زياد فان احكم الحاكمين قد حكر
 بينكم من الفاسق فان تدب له رجل من اهل الشام قال
 فانطلق به الى الموضع الذي قتل فيه العلامين فا ضرب
 عنقه وملا نثره ان لم يخلط دمه بدمها ومخل براسه
 ففعل الرجل بذلك وجاء براسه فنصبه على فتاة فحمل
 الصبيان يرمونه بالنيل والحجارة وهم يقولون هذا قاتل
 ذرية رسول الله صلى الله عليه واله اللهم اللهم العن
 فاصبيهم وقابلهم الى يوم القيمة اللهم العنهم جميعا وعذبهم
 عذابا اليما تمت الرسالة لعون الله وتأييده

منابع

- آقا بزرگ تهرانی، محمدحسن (۱۴۰۳)، *الذریعة إلى تصانیف الشیعة*، بیروت، دار الاضواء.
- _____ (۱۴۳۰)، *طبقات أعلام الشیعة*، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
- امین، حسن (۱۴۰۸)، *مستدرکات أعیان الشیعة*، بیروت، دار التعارف للمطبوعات.
- امین، محسن (۱۴۰۳)، *أعیان الشیعة*، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات.
- دانش پژوه، محمدتقی (۱۳۳۹)، *فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (جلد هشتم)*، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- درایتی، مصطفی (۱۳۹۰)، *فهرستگان نسخه های خطی ایران (فنخا)*، تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- صدر، حسن (۱۴۲۹)، *تکملة أمل الأمل*، تحقیق حسینعلی محفوظ، بیروت، دارالمؤرخ العربی.
- قرچغای خان، علیقلی (۱۳۷۷)، *احیای حکمت*، تصحیح و تحقیق فاطمه فنا، با مقدمه غلامحسین ابراهیمی دینانی، تهران، دفتر نشر میراث مکتوب.
- _____ (۱۳۸۲)، *زبورالعارفين*، تصحیح علی اوسط عبدالعلی زاده (ناطقی)، میراث حدیث شیعه، شماره ۱۱، صص ۱۰۷-۲۸۶.
- _____، *محررق القلوب والأکیاد*، نسخه خطی کتابخانه ملی به شماره ۱۶۴۷۷.
- منزوی، احمد (۱۳۸۲)، *فهرستواره کتاب های فارسی*، تهران، مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- نصرآبادی، میرزا محمدطاهر (۱۳۱۷)، *تذکره نصرآبادی*، تهران، ارمغان.